

4 6 7 8 9 10 11 12

ՐԷՄՏԻՆ ՄԻՋՆՑԻԼ ԻԺԻԺԿ ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
(ՊԱՏԿԱՆԵԱՆՑ)

Fig. 1

Ինչ և որ:

Միքայել Բեստենի կենսագրութեան բուն շահեկան էջերն են իւր երկերը, որոնք 1822—1839 միջոցին Տրատարական² իրենց կիսա-գործան եւ աւելի Հնութեամբ հայ բժշկական մատենագրութեան մեծ պատիւ են այսօր, եւ որոնցմով Բեստեն անուան անմահ հմայցած է եւ պիտի մնայ, բաւէաւ:

Բազմաթիւ են այս երկերը, անոնց մէկ մասը յոյս տեսած է ի վննետիկ, մէկ մասն ի Ն.Պոլիս :

Իհետևն իւր աշխատութիւնները յղանալ սկսած է այն ատեն, երբ տակաւին կը գտնուէր ի Ղենետիկ կամ ի Թրիեսո. Բայց իսկապէս՝ Եգիպտոս գաղթելէն վերջը ձեռք զարկած է աւտոյ խմբագրութեան:

Փարաւոնեան ոստանին մէջ Հաստատուած, արդէն տէր մեծ յաջողութեան եւ Համբաւի, ինչպէս տեսանք,⁵ Հասած իսկ Եգիպտոսեան բռնիքին բժշկելէ ըլլաւ բարձր պատանի, Բեւան Տէր պետրոսեան՝ փոխանակ Հաստատութեան եւ փառքի սին ու պատիր վայելքներէն շունալու, կէտ նպատակի՝ կ'ընէ իրեն իւր ազգը, ձեռք կ'առնու իւր գրիչը, զոր կրթած էր մեծանունէ վր. Գաբրիէլ Աւետիքեան վանեացի գրաստանէ զարգացաւ, եւ մեղուտան ժիր աշխատուածեամբ պատակելով, տարիներ վերջը կը յաջողի իւր իսկ ծակքով Հրապարակ Հանել ընտիր Բժշկարան մը, որ Եփուակիմ՝ Օղտլուխեանի՝ Նի-Նի Բէշլի-ուլանի ետքը՝ առաջնիւր կ'ըլլար իւր տեսակին մէջ:

Եգիպտոս Հաստատուելէն գրեթէ տարի մ'երազ գրած է Ղեստէն այս Բժշկարանը, այս, ինքն՝ 1819ին, եռամսեայ ծանր հիւանդու-
թննէն հազիւ զերծած, ինչպէս կ'իմանանք,
1819 յուլիս 20 թուականաւ առ Հ. Գաբրիէլ
Վ. Աւետիքեան գրած մէկ նամակէն, զոր երկու
տարի յառաջ Վեր, Հ. Յովնէն անցնելով, Թորոս-
սեան բարեհաճեցաւ յղել ինձ Վնեստիկէն, եւ
զոր կը ներկայցընեմ աշխատանքի Վնեստիկէն,
Գրեթէ երկու տարիէն կ'աւարտէ Ղեստէն
այս բժշկարանը, յետոյ ձեռագիրը կը յղէ Վե-

Նետիկ՝ Ս. Վազար, ինչպես կը յայտնէ դարձեալ
 իւր ուրիշ մէկ նամակը, զոր 1821 Յունիս 28ին
 ուղղած է առ Նոյն Հ. Գաբրիէլ Վ. Է. զոր՝
 1894ին ալ Վեր. Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեան
 գիտնական բարեկամն, աղէտաբար յղեց ինձ
 զ նենտակն յայտնել, ահա առաքել այն։

«Ամեմատհ էւ գերգզան Գաբրիէլի Ա-
ռաքելաշնորհ վարդապետի ի սերտ սրտե ողջոյն
սիրելական, եւ Համայր աղոյն Սրբութեան,
Հանդերձ Հայցուածօք երկնառաք աստուածա-
պարգեւ օրհնութեան:

“Ահա եհաս ժամ բարեպատեհ՝ ի բազմաց հետե մեծաւ անձկանօք բազմալի, յորում նպատաւորութեամբ Բարձրելոյն հասարկ ի մերս նպատակ տեսնելի, յաւարտում ասեմ գրչոյս Թխլիւթի, եւ Բաւարեան, զոր եւ փութեացայ ան-
յայազ առաքել եւ մատուցանել խոհական սրասեսութեանք պանծալի, ընդ ձեռամբ Խտու-
ֆեան Գրչոյս աղայի՝ Արք. պապատանք եւ խնդրուեցաւ մեր աստեան ի փոյթեաւանդն սիրել շայ-
նութեանք եւ նախ՝ ուշագիր քննութեամբ սրբապետի զայն՝ ինչ ինչ ի մասին շարագրու-
թեան եւ ուղղագրութեան, մանաւանդ ուղղա-
գրել զվերկական գաղղիական եւ անգղիական
անուան, բանդի անդետ գոլով մերս, բուն
հնչւան նշանագծից այնք լեզուաց, վերկացաւ
յարուեստե ուղղագրութեանս. յայն սակա եւ ի
բազում ուրեք զանց արարաք ի գրել զինչ ինչ
անուանս, զորս Տայցեմ ձեզ ուղղագրել եւ
միասեմամբն զձերին ընուլ։ Երկրորդ Տայցեմ ի
շայրութենեզ տպագրեց զ160 գրեանս եւեթմ,
բովնդականք զայն ի մի, կամ սիրելոս հա-
տորս, ըստ խոհական գատաղութեան ձերում,
յորոց զտասն ամբողջ հատորս՝ շնորհ արարեալ
առաքեսնիք առ մեզ, եւ զմայեալսն ընկալիլք
սխեան ի սխաւոս զլանաթք, եւ զտպագրու-
թեանք զեփան ընկալիլք Այլաւ Պետրոսե Խու-
տեֆեանս քսո գրութեանս իմ նմա։

“Զգաստասխանին յետին գրութեանն որ ի Զ Յունկարի ցարդ ոչ ընկալայ, եւ ոչ իսկ ծանեայ զհասանել ի ձեռս ձեր, զորս առաքեցաք զդրամս մնացեալս առ մեզ ի հաշուէ գրեանցդ, զորս հայեմք տայ ինձ ծանօթութիւնս...”

«Չունելով առ այժմ զայլ ինչ կարելու-
րագոյն ի գրել, կրեմ զճանս իմ հրամանա-
գորապատիւ Հայրութեանդ, յանձն արարեալ
զիս ի բազմագարձութիւն աղօթից մագրու-
թեանդ:

4. Կենսագրող: Թեանան Ա. Մասը տեղեկանքի և Մոտիվայ
1898, Դեկտեմբ. էջ 364-369:

၂ နှစ် အသက် :

1 Որ պնդանք, որ հենց այդ օրը Մեհակը Մելիքի Թարգմանի է. խորհրդակցանք էր, Կապույտի 1844, էջ 90:

«Ներադրական համըրը Սըղ Սրբութեան ընծայեմ Երհնապատիւ Դիտապետիդ, նոյնպէս եւ որդոյն եւ աջահամըրը մատուցանեմ Վ. Հ. Մկրտչի, Վ. Հ. Յարութեան, Վ. Հ. Յակոբայի, Վ. Հ. Սրապիոնի, Վ. Հ. Վարդանայի, եւ ի մասնաւորի Վ. Հ. Արսէնի, որ, գիտեմ քաջ եւ անտարակոյս, զի ըստ մարդասէր բարոյց իւրոց՝ ունի բանի մի սող վայելչակերտ ոտանաւորօք զարդարել զԲիւլլետէն մեր նաեւ առանց մերոց յանձնարարութեանց»

Գեր քան բաղձալի Վեհապանութեանդ

խոնարհ եւ ընդմեանդ ծառայ

Յէր Միտայէլ Գէր Պետրոսեան Կոստանթնուպոլսէն

յԵգիպտոս ի 1821. եւ ի Յունիսի 18:

Ինչպէս կ'երեւի վերոյգրեալ նամակէն, Բէստէն իւր աշխատութիւնն առ Հ. Աւետիքեան յոնելով, կը խնդրէ գիտուն վարդապետէն, որ հաճի զայն սրբագրել, ուղղել, ճշդել մանաւանդ հայ-բժշկական բառերը, եւ յետոյ զայն տպագրել Ս. Նպաստ Ս. Ղազարու վանքին, առաջարկելով միանգամայն՝ որ տպագրութեան բուր ծախքերը, իւր յանձնարարականովն ստանան Թրիեստացի հայագրի վաճառական աղա Պետրոս Երեսմանէն, որ եղբայրն էր Եգիպտոսացի մեծանուն Պողոս Գէլի Երեսմանէն:

Բէստէնի այս գրութեան Հ. Գարբիէլ Վ., 1822 Յունուար 19ին կը պատասխանէ սիրուն մէկ նամակով, որուն մէջ նշանաւոր են սա հետեւեալ տողերը:

«Ապաքէն եւ իմ լեզու եւ գրիչ ոչ զարութեան յիւրեանցն դադարմանէ, մինչեւ Բժշկարանիդ անցեալ ընդ քահանայօրէն արգելանս՝ ոչ հասանէր, ոչ ձեռն կարկառէր, եւ մասն ի ներքե արկանէր ի խոսարանի շարժութիւն: Եւ հակասելի ի խօսել առեալ եմ՝ ոչ զանձնութիւն ինչ քեզ, այլ քեզ յայտին եւ իմ զըղձալին, զգովելի ջանադ, զվատակաղ տառանկիրս, առ որում եթէ վրիպակք կամ թերութիւնք սակաւք յակամայս եկամտաբար դարանեալք իցեն, անթահահարին՝ եթէ խլորին՝ ի կամակար ջանիցն առաւելութենէ: Զի՜ եւս պատրուակաւ վարեմ զբանքս. տեսի զԲժշկարանդ, եւ ի նմա զբժիշկդ, ոչ իւր բժիշկ, այլ արդարեւ արհեստին մակցու, եւ ջանասէր առ ի եւ զայլս յուրմա յարամադնեայց ի բժշկական յօգել ճեմարան: ... Սակայն ի յանձնառութեանս մեւ որում՝ զայս մի ինչ զգուշալի գիտասցէ պատուա-

1 Բեւեմ, 1844, էջ 901

կանութիւնդ, զի ոչ կամիմք անխտիր ձեռն մխել ի փոփոխութիւն շարագրութեանն, այլ ըստ կարի եւ ըստ տանելոյ նիւթոյն պահել զհարազատ ծնունդ գրչիդ, որով ոչ եթէ մեր ինչ՝ այլ քոյդ երկասիրութիւն ծանիցի յամենեցունց:

«Չորդոյն բերկրալի բարեաց՝ անլուելի մատուցանէ Սիրելոյդ մանաւանդ Վ. Հ. Արսէն, որ եւ ի հոմերական պաճուճան Բժշկարանիդ յօժարի հազներգու լինել:

Վերոյգրեալը՝ զոր հաղորդած է ինչ Վ. Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեան, կը հաստատէ ուրեմն, թէ Հ. Արսէն Բագրատունիի սիրած եւ պաշտած վարժապետին, այսինքն՝ Հ. Գարբիէլ Վ. Աւետիքեանի գրով ուղղուած են Բէստէնեան Բժշկարանին շատ բառերը, բայց ոչ շարագրութիւնը, ճշդուած են մանաւանդ անգղիերէն եւ Ֆրանսերէն բառերու հնչումները, որոնց Բէստէն ինք զինքն անտեղեակ կը խոստովանի: Աւելորդ է ըսել որ այս արագրութիւնները բնաւ չեն նուազեցընէր գրասէր բժշկիս արժէքը, այլ ընդ հակառակն աւելի կը բարձրացընեն, ինչպէս դիւրին է մակարերել Հ. Աւետիքեանի գրուած տալից նամակէն:

Ընդորձակ գործ մըն է Բէստէնի Բժշկարանը. կը բաղկանայ երկու միջակ հատորէ, ամէն մէկ հատորը 400 էջ, մանրագիր տպուած, զորոնք հրապարակ հասած է Վենետիկ Մխիթարեանց տպարանը 1822ին՝ Մարտ ամսին մէջ, Օղորդութեանի՝ Նիւի Բիւլլետէն անուն գործէն 16 տարի ետք. զոր գարձեալ նոյն տպարանն ի լոյս ընծայած է 1806ին:

Առաջին հատորին Երեսմանիդը՝ զոր գրած են նոյն իսկ Մխիթարեանք, հետեւեալն է:

ԲԺՇԿԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բռնանալ յերթոս Հադրոս

Ինքնաբան աշխատասիրութեամբ Պարս Միտայէլ Բեւեմ Տէր Պետրոսեան Բժշկի Եգիպտական Բոլշէլին, եւ յատուկ յախիւք Հեղինակին տպագրեալ

7 ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Ի վերայ ազգի ազգի խօթութեանց եւ նոյն պատճառաց, նշանաց եւ խնամատարութեանց:

Ի ՎԵՆԵՏԻԱ

Ի ՏԳՐԱՆԻՑ ԳԵՐԴԻՆ ԳԵՐԴՈՐ

1822

Ամիող գործը գրուած է գրաբար. սկիզբն ունի ընտիր Յառաջարանութիւն մը, որուն մէջ

բէստէն նախ բաշկական արուեստին համարները եղեան մը հիւսնելով, աստուածային գիտութիւն մը կը համարէր, փիլիսոփայութեան մէջ մասն է այն կ'ըսէ, շատ կարեւոր. եւ պիտեան գիտութիւն մը, եւ ցուելով կը ցուի, որ մեր ազգին մէջ եղած չեն բնաւ. հայ լեզուով բաշկական գրուածներ, թէեւ միանգամայն ալ կը հաւատայ, թէ ոչ ոք ժամանակն եւ օտարներու բիււրապիսի բարարտութիւնները, որոնք միշտ Ազգին բաժինն եղած են, կուլ առած անհետացուցած ըլլան մեր նախահայրերուն շատ գործերն եւ աշխատարութիւններն, որոնք մէջ անշուշտ կը գտնուէին նաեւ բաշկական գրուածներ: Թուական Օղուլլութեան բաշկէն՝ վերջը Բէստէն Յէր Պետրոսեան, 19^ր դարու սկիզբն երեւցող հայ բաշկներուն երկրորդն է՝ որ Երեմիական ողբեր կ'արձակէ հայ բաշկական երկերու չգոյութեանն համար, թէեւ ասոնցմէ դարեր առաջ ալ 1184ին Մխիթար Հերացի բաշկապետը² նոյն ողբերը կ'արձակէր, մինչեւ 1482ին Ամիրտովմթ հակառակը կ'ընէր, իւր Աֆէրոյ անոն գործին մէջ յիշատակելով շատ մը հայ բաշկներու աշխատարութիւնները՝: Կերեւի թէ Միքայէլ Բէստէն ալ Օղուլլութեանի պէտ տեղեկութիւն չունէր նախին հայ բաշկներու գործերէն, լսած չէր Մխիթար Հերացին, Ամիրտովմթը, Ասարը, Պունեմթը եւայլն եւայլն, որով ինք զինքն առաջինը գուցէ ուզած է համարիլ գրիչ շարժող հայ բաշկական մատենագրութեան համար:

Կ'արժէ կարգաւ այն Թառաքանութեան մէջ մասը, զոր Բէստէնի գիտնասէր եւ աղգասէր զգացումներուն հաւատարիմ թարգման կարելի է համարիլ. ահաւասիկ այն:

“Ամենիմաստ ինքնագոյ արարչապետ՝ տիեզերասփիւռ զոյնց եռելութեանց, ըստ խորախորհուրդ եւ անգնեական իւրոյին իմաստութեանն՝ գերահաշտ ցուցեալ սիրալի եւ զինամոլորէն զիւրն տեսութիւն, քառեակ մայելչաթիւ եղանակը պճնաղարդեալ ճոխացոյց զայս հողանիլութեալ օժտանալ կազմուած, եւ զամ ըստ ամէ հոյովում ամանակաց ընթացից: Սկզբնածագ ասծողութեամբ՝ զգարնանագեղ զուարճութիւն յառոյց բարգաւաճ մտնող դաւարեցուցեալ, ընդ տիկնասպարթ աճելութեանն՝

¹ Տէւ. Դէմ. Բէլ. Բէլ. Բ. Օղուլլութեանի, Անեւ. 1806 էջ 4. եւ Հանգեւ Աստուծոյ Արիւ. 1896, էջ 112:

² Հիւսնեայ Միքայէլի մամականաց Հերացու, Անեւ. 1832, էջ Բ.:

³ Հիւսնեայ Միքայէլի մամականաց Բարսեղի, Անեւ. 1897, էջ 126. եւ Բարսեղու 1881, էջ 34:

զամանային զօրդեռանդն տապոյ զըրմուծութիւն՝ վարսաւորաց յուռթի Տովանեք միշտ զովացոյցանելով, ինամ կալաւ պողաւտ արգասեօք ի բեղնաւորութիւն միգաց եւ գեղագեղ ծաղկաց, բուսաց, եւ արմտեաց շահեկանաց՝ զանանայնոյ բերսն բարբերս ատաղացոյցանել, որով եւ զարթոյրական հանգիստեաց ինամեալ զպէտս՝ դարգար հանգստեան ի ցրտաստեայցն պահու ի վերայ անել երկրածնացս իսկ բոլորիցն գերազանց՝ զբանականս կենդանի զմարդ, որ բանականութեանն մասամբ ի հանգունատիպն պատկեր գոյացեալ հաստիցն, ի քառեակ տարերաց սքանչելահաշտ իմ պայմանաւ արարչագործեալ, եւ միանգամայն քառեակ խառնուածոցն բաղադրութեամբ ի կենսական սքանչելարուեստ զօրութիւն հաստատեալ, բերազգի կատարելութեամբ զարգու նրբազին մակացութեանց զգեատաւորեալ պճնաղարդեալ, եւ ի մի բան բովանդակել տխորժեալ: “Փոր մի տն զհրէշտիս իստեհ արդ, ըստ դաւթականն ձայնի:

“Եւ արդ՝ ո՞րք՝ թէեւ ի տիմարագունից անտի բնութեանն սակի անգէտ եղելոց՝ զայս պիտիւն զփորինակ հետեւորութիւն տեսեալ զեղանակաց, եւ զբանեւալհաշտ արարչագործութիւն բացափայլ նկատեալ զարարչապետին, ըստգիւտ իշխեսցէ դնել ճարտարարուեստ կազմութեանս, անպիտան վարկուցեալ զոգնանպիսի զպիտեանն զայս այլազանութիւն եղելոցս: Ոչ զըք յորաւի է կարծել բնաւ Այն զի իմացականս բնութիւն սքանչելարուեստ պայմանաւ յօրինեալ, ի նշմարել երբեք ուրեք զիւրն վիւպական կիրս ըստ մասին կենսականի, եթէ ի սակս այլազան յարափոփոխ շարժման տարբերցն, եթէ խառնուածոյն անբարեխառնութեան աղագաւ, եւ կամ եթէ գործարարացն խառնարման պատահելով, ինքնն յարողակ է արգարեանդասին ի տեսնողապարգեւ ձրից բանականութեանն մասին՝ նրբազին խաղվամբ հետազօտեալ զվրիպական բնութեան բացայայտ ճանաչել, եւ միանգամայն ըստ տարազու մշակական արհեստի՝ զաղիւրեանց զանբեր, կամ զգաւ ժանարոյս եկամուտս բնութեանն ի բաց սրբեալ, եւ զբնաւորականս զարմանեալ, եւ արուեստիւ խնամարեալ, զօրէն քաջիմաստ ազգի՝ սեփական կանոնը կազմ յօրինեալ, անդրէն հաստատեալ ի բնիկ իւր պայմանս Եւ ահա գիտութիւն այսօրինակ՝ իւր արարչութեան գործակից՝ բաշկականութիւն առ ձայնի յիմաստեց, որ ըստ պետին բնախօսից արիւստեալ, անշուշտ

կոչէ քոյր փիլիսոփայութեան, վասն փոփոխակի առ միմեանս նպատաւաւորելոյ սոցա, զորմէ եւ մեր բանքս են աստանօր: Խոստովանիմք ապաքէն՝ իբր անհասարկ իմ գոյ ընդ կողարաւ եւ օահ-մանաւ բովանդակել զայսր ճարտարարուեստ գիտութեան զփառեւանութեանն, զգերապա-տուութեանն, եւ զգրուատիցն փաստս իրաւա-ցիս՝ ըստ պարտուպատշաճ արժանեացն, զայն եւեթ շատ համարեալ առ տեղեւոյս, զի նախնի բնախօք եւ փիլիսոփայք, գրեթէ համօրէն ի մի բերան գրուատանօք համբաւեցին զսա, եւ զուգա-հաւասար արժանապատուութեամբ զայ հաս-տատեցին ընդ փիլիսոփայութեանն բնականի

“Այլ ստակայն աւարտ աստանօր կարգալ յիրաւի է յետին ժամանակի ծննդոցս, յորում ըստ յաճախել մեղաց եւ անկարգութեանց՝ մինչդեռ ըստ նմին չափու առաւելեալ տրեցին ի մարդկային բնութեան բիրարգի ախք եւ իօթութիւնք, ոչ նոյնպէս փոյթ եղեւ յետնոցս՝ որպէս նախնականացն մերոց, ի պատուի ունել զբժշկականութեանն կենցաղօգուտ եւ զկարեւոր կրթականութիւն: Առաւելապէս նուազեալս յայտ՝ տեսանեմք զարամեան մեր համալգգիս՝ քան զտարածիլն համայն, առ որս գտանին յու-լովակերպ մատանք, եւ համալարանք յար-բուռուտս կառուցեալք ի պէտս ուսանողաց այսր կարեւորագոյն մակարութեան. որ եւ օր քան զօր ճոխապաճոյճ հնդիսանայ նորանոր ճարտարիմաստ հնարիք՝ յարանց կորովամտաց եւ քեջբաւանց: Իսկ առ մերազնեայս նուազու-թիւն գոյով ջանից եւ աշխարհաշէն նպատից, շքաւորութիւն բազում գտանի այսր կենցաղօ-գուտ մակացութեան, եւ նմին պատշաճեալ մա-տենից, թէպէտեւ զպատճառն մանրախոյղ հե-տապաշտութեամբ զմուռ անեալ, մարթ է ըստ իրաց ինչ անբասիր կացուցանել զազգս աքքանաղեան, որովհետեւ քաջայայտ է ամենայն ումք, եթէ մեծագոյն մասն գրեմաց մերոց եւ իմաստաբուղն մատենից աւանդելոց ի մեր նախնեաց չէ ի միջի. ե՛ր զի հրկիզութեամբ, եւ է՛ր զի յափշտակու-թեամբ եւ կողոպտմամբ լծնամեաց անյայտ լեալ կորեան ի շնոսս եւ ի մեծ սրտաբեկութիւն ազ-գիս: Այլ մէք տեսէն թէպէտեւ քաջ ճանա-չեմք զանձինս անբաւականութիւն ի ձեռնամուխ քննել յայսպիսի դործ բազմաշխատ եւ գժուա-րամտաց, բայց յաղթեալք ի սասակութիւնէ սիրտ բնիկ հայրենեացս, ձեռն ի գործ մատչիմք յօժարափոյթ յառաւելիցալ գործողութիւն, եւ-գեալ մէք կէտ նպատակի անփնէպ յուսով զմեծագոյն շահ եւ զօգուտ ազգիս հայկազնեանս:

Այսչափ մը գրեւէն ետեւ, Բէստէն կը շա-րունակէ գեւա այս Թառաքաբանութիւնը, եւ կ'աւարտէ՝ իւր Բժշկարանին մասին գծելով ընդ-հանուր տեղեկութիւն մը, որմէ կ'իմանանք թէ այս Հատորին մէջ նախ կը նկարագրէ գլխաւոր անտերու նշանները, եւ ծանօթութիւնը՝ թէ իւր գործը կը շարագրէ իրեն հիմ առնելով՝ երեւելի ճարտար բժիշկներու գաղափարները, եւ թէ վերջապէս՝ հիւանդութիւններու ծագման պատ-ճառներն ալ քննելով, անոնց յատուկ դարմանը կը յանձնարարէ եւ առանձինն՝ կը տնօրէնէ դեղերն իրենց քանակութեամբն եւ չափով:

Թառաքաբանութեան անմիջապէս կը յա-ջորդէ Հատորին ճոխ պարունակութեան երկար Յուցակը, որուն վըպ ակնարկ մը բաւական է՝ դատելու համար գործին ընդարձակութիւնը, զոր կը ներկայացընեն համառօտելով:

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

Գլխոյ եւ Երեսօնոց Բժշկականութեան:

- Գլխոյ Ա. Ի վերայ Տնեդից ընդհանրապէս.
- Բ. Ի վերայ ընդհանուր բորբոքմանց կամ տապմանց.
- Գ. Եղազս զանազան տեսակաց խթից
- Դ. ” սաստիկ հոսման միջի.
- Ե. ” անժուժութեան կամ ան-ժուժկարութեան միջի, եւ պատ-ճառքն.
- Զ. Եղազս անմիջութեան կամ միզար-գելութեան.
- Է. Եղազս ակտից աւաղոյ եւ քարի երկխմանց.
- Ը. Եղազս զանազան տեսակաց ջրգո-ղութեանց.
- Թ. Եղազս դակնան.
- Ժ. ” թորախտութեան.
- ԺԱ. ” շնչարգելութեան.
- ԺԲ. ” հիւանդութեանց կանանց ընդհանրապէս.
- ԺԳ. Եղազս ընդհանուր ակտի ջղաց.
- ԺԴ. ” ակտի ջղային գժուարա-մարտութեան, եւ պատճառք նորին.
- ԺԵ. Եղազս անդամալուծութեան կամ կաթուածի.
- ԺԶ. Եղազս ակտի լուսնոտութեան կամ վերնոտութեան.
- ԺԷ. Եղազս ակտից սեւամազգնութեան, եւ կատաղութեան կամ մոլորեղութեան.

գլուխ ժ-Ե. Յաղագս ախտի փրկախոսութեան,
կամ փրկոտութեան.

ժ-Թ. Յաղագս զանազան ծառայածանաց ու-
շագնացութեան, կամ նուազման եւ
կամ թախկացման սրտի.

Ժ-Բ. Յաղագս գլխացուութեան կամ
ցաւոց զլից.

Ժ-Ա. Յաղագս աստամացուութեան, եւ
պատճառք նորին.

Ժ-Բ. Յաղագս ցնցական ախտի երախայից
կամ սղլայից.

Ժ-Գ. Յաղագս Հեծկլանաց.

Ժ-Դ. Յաղագս զանազան տեսակաց Հաղից.

Ժ-Ե. Յաղագս պնդութեան կամ կալուա-
ծոյ որովայնի, եւ պատճառք նորին.

Ժ-Զ. Յաղագս զանազան տեսակի յօգուա-
ծացաւութեան.

Ժ-Զ. Յաղագս ախտի յօգացուութեան.

Ժ-Է. Ի վերայ որովայնացուածութեան կամ
փորհարութեան եւ պատճառք նորին.

Ժ-Ը. Ի վերայ արինուռչտ փորհարու-
թեան կամ արինախառն որովայ-
նացուածութեան.

Ժ-Թ. Ի վերայ թմանից կամ թթախտու-
թեան.

Ժ-Ա. Ի վերայ թքման եւ փսխման արեան.

Ժ-Բ. Ի վերայ միգման արեան.

Ժ-Գ. Ի վերայ զգայման կամ ժայթքման
եւ կամ փսխման.

Ժ-Դ. Ի վերայ կորեկային ախտի.

Ժ-Ե. Ի վերայ սրտախօթութեան.

Ժ-Զ. Ի վերայ սրտախօթութեան.

Ժ-Է. Յաղագս դագարմանց կամ խցանաց
խուլական ուռուցից, եւ յաղագս
քաղցնից.

Ժ-Ը. Ի վերայ գաղղնական ախտի. եւ
վերայ հոսմանց.

Ժ-Թ. Ի վերայ ախտի սերմնակալութեան.

Ժ-Ա. Ի վերայ ուլեռեւ անուանեալ վերաց
եւ դարմանք նորին.

Այս ամէն գլուխները, որոնք ախտաբա-
նական ընտիր եւ չքնադ հատոր մը կը կազ-
մեն, ունին զատ զատ շատ մը մանրամասնու-
թիւններ, եւ ստորաբաժանուած են այլեւայլ
յօգուածներու, որոնց անունները Յուցակէն
գտաւ հանած եւ համառօտ ըլլալու համար
Այս յօդուածներով ըստէն կը բացատրեն ամէն
մէկ գլխաւոր ախտին զանազան տեսակները,
թուելով նաեւ անոնց մանրամասն նշաններն եւ
ստորիններով պատշաճ դարմանները, զորոնք մատ-

նանիք կ'ընեն իբրեւ արդիւնք իւր բազմամեայ
փորձառութիւններուն:

Լաւ գրաբարով, մեկին եւ հասկանալի
ոճով գրուած գեղեցիկ աշխատասիրութիւն մըն
է ըստէնեան Բժշկականութիւնը, որուն վրայ
սոսկ գաղափար մը տալու համար հարկ է հա-
տորին չար գրեթէ բան գրել, որ կարելի չէ
կարծեմ. կը բաւականանամ անոր զանազան
տեղերէն ի մէջ բերելով քանի մը նմոյշ, որով
ամբողջ գործին վրայ գատողութիւն ընելը շատ
զօռաբար չ'ըլլար:

Հետեւեալն Առաջին գլխոյն երկրորդ Եօս-
դուածն է, եւ կը խօսի ընդհանուր ճնշողութեան
վրայ. իւր կիսադարեան եւ աւելի հնութեամբ
ալ գեռ այսօր կրնայ այժմեութեան տիտղոսին
արժանանալ, քանի որ արդի գիտական հա-
մանութիւնը գրուածներէ քիչ կը տարբերի:

«Ի Ժեյալ ընդհարեալից, լը Իտալիէ Ինքն-
դէ Ինքն-Ինքնից, Իտալիէ Ինքն-Ինքնից»

«Ամենայն դէպքայալ ծանալէ եւ զա-
նազանէ զայստիկ տեղեքս յայլ ամենայն տե-
սակաց տեղից, եւ դեղորայքն, որը սովորաբար
ի կիր տրականն է դիպուածու պոյց ախտից
յայտնի եւ ծանուցեալ են առ ամենեւեան,
գիտել արժան է, զի անոնք ընդհատ կոյանայ
յաւաւել իմ խմորման արեան» նախ ի ցուրտ
եւ յետ այնորիկ ի ընդունութիւն, որում յարակից
է հոսումն քրտանց, իսկ զանազան տեսակէ ընդ-
հատ տեղից են՝ օրրտտոնայ, եւ օրտայ, քա-
ռօրտայ, եւ այլն, եւ ի սոցանէ ծնանին եւ օրտին
միանգամայն տեղեքն ի գառնանային, եւ յաշ-
նանային: Կան նաեւ այլ տեղեք, որը ի հինգ
ի վեց՝ յեօթն կամ յութ մօխս միանգամ
պատահին, եւ գառնի ի կարգա ընդհատ տեղ-
իցն. որովհետեւ անոց կառաւարդութիւնքն եւ
դեղորայքն համանման են ընդ նոցա:

«Պարտաւոր ընդհարեալից» Եւ Սկզբնա-
կան պատճառք ընդհատ տեղից համարին մնա-
սակար գործընթաց, որը արտաքս ցնդին ի նեխեալ
եւ յանշարժ մնացեալ ընդցնի, եւ ճշմարտութիւն
քաղցայալ երեւի եւ հաստատի յայն-
մանէ, զի ի բնականութիւնս եւ ի գաւառս՝ ուր
նոր ըմպեն զընդս անձրեայ եւ ընայ օտեպ եւ
յաճախ պատահի ախտալ Գարձեալ՝ յանապեւ-
խանութեան, որ լինի ի զօռաբարմարտիկ կէ-
տակից, ի ահա պարզ, ի խանութեան օդոց եւ
ընտելութեանց, ի կարի եւ ի սակաւ քնոյ, ի
շատ եւ ի սակաւ աշխատանաց, ի ցոյց գիշե-
լայնոյ, եւ ի տօթոյ տաւալեան, եւ յաճախ պա-

կատարենե՛ն առողջարար պարենից: Ի քուն լինելն ի վերայ գէ՛ճ գետնոյ, խողովն, եւ շարժիլն կրցո՛ւ եւ այլն, կարեն պատճառել զսենդս զայս ընդհատ. եւ ի մի բան բովանդակեալ, այն ամենայն որք թուլացուցանեն զներքն գործարանս, եւ նուազեցուցանեն զզոյս մարմնոյ, որով ներքն չափանցութիւն կամ բարեխառնութիւն այլայլի, պատճառն զսենդս զայս:

“Նշանք ընդհատ րեկից: — Տենդքս այսոքիկ սկիզբն առնուն ի ցաւոց գլխոյ, միջոց եւ երկկամանց, ի թուրութենէ զօրութեանց ջղաց եւ բոլոր մարմնոյ, ի ստեպ ստեպ յօրանշնոյ ճանդերձ իւրից տարատաւութեամբ, եւ անձկութեամբ եւ ձգտումամբ, եւ երբեմն եւս ի փրսխելոց, եւ գինի այտոցիկ ամենայն ի վերայ գայ զողորմումն սաստիկ եւ գծողակ, եւ իսկ եւ իսկ թուլացեալ աւելիկան անօթոցն եւ մօրթոցն՝ քրտն ճուտ յորդութեամբ: Բայց պատահի երբեմն, զի սենդքս այս փութով փարատին, եւ անհետ լինի: Մինչեւ համարիլ անտակրին սասնոյց գկատարեալ առողջութիւն, բայց հասարակօրէն այս պատահի ի թմբրութենէ, ի կորումանէ ախորժակի, եւ վերոյիշեալ նշանաց: Մինն ի սողոյ նշանաց, որք յատկապէս գուռակն զսենդս զայս, եւ գոյնն միզի անտակրին, զոր ի գուր ճուտ ի նմին պահու, մանաւանդ զինի քրտանց. եւ լինի պղտոր կարմրագոյն ի գոյն կղմորի: Ի սկզբան անդ ջերմութեան զարկ բազկին հարկանէ մանր, խիս կամ խոշ, եւ ստեպ. ապա լի, բուռն, եւ յաճախ, հուսկ յետոյ թոյլ, յամր, կամ յուշիկ, ի վախճանի ուժեղ եւ միօրինակ, որ եւ ընթացք բնական: Անմիջապէս զինի ցրտոյն անդոտն զգայ զջերմութիւն ուժեղն, բայց երբեմն եւս զգայ նախ զջերմութիւն, եւ ապա զցրտութիւն, որում զհետ գայ եւ ծարաւ սաստիկ, չորութիւն լեւ զուր, եւ քրտն յորդառատ:

“Գաբման ի դիպումս ընդհատ րեկից. — Ի յարատեւ ճեալ լերմութեանն՝ օրն է ըմպել տենդոսից զուրն գաւույ կամ ավէնաի, եւ կամ սիւնոս տի լաթթէ առանշիթօ, որ եւ շինուկն կաթին բազդարեալ ընդ հիւթն նարնջոյ, կամ նաեւ զթմրոցն երցիկոյ իսկ եթէ զգայ եւ զփութ, ի վար արկանել պարտ եւ զշինուկ կաթին՝ յաւելլով՝ ի նոյն փորք ինչ գինի անխորժելի, եւ նոյնչափ հիւթ կիրտնի: Ի միջահատեալ աւարտ, յորս անդն ճանդարտեալ կայ, պարտ եւ պատշաճ եւ անդադրել պահպանել զանձինս իւրեանց թեթեւ եւ դիւրամարտել կերակրեւ զինք, որպիսի եւ արգանակն որթու, հաւու, եւ

քուէմու տի ավէնա սակաւ ինչ գինեաւ, եւ այլն: Գաբմեալ, արժան եւ սալ նմա ըմպել եւ գոյնն ինչ դանձահամ հեղուկ, յորում արկեալ ինչ երիցուկն կամ օշինդրն, եւ կամ թուփօյի բալուսթուէն. մարթ եւս ըմպել սակաւ ինչ գինի թեթեւ՝ յոր ինչ արկեալ արմատն ձէնցիանայի, կամ չնթառուէ մինտէ, եւ կամ որպիսի եւ ինչ այլ դանձահամ բոյս: Գաբմեալ, հարկ եւ անել շարժումն ըստ տանելի կորութեան տենդոսից, եթէ ամառն ինչէ՝ հետանել ի ձի եւ երթալ ի զօսանս եւ այլն: Եթէ տենդոսըն չինցն զգանեալք եւ ըմբռնեալք ի շարագոյն ինչ տենդէ, եթէ օշն քնակութեան նոցին ինչ չոր եւ առողջառար, յայնժամ ոչ ունին պէտք նպաստից դեղորից, այլ միայն անձնապաշտ լինելով ստանան զառողջութիւն ապահովապէս: Իսկ եթէ օր քան զօր նուազեցի զօրութիւն մարմնոյ, եւ ջերմութիւնն հասանիցէ յայն տատնան սաստկութեան, մինչեւ երկնել ի վերայ կենաց տենդոսից, յայնժամ անպապաղ պարտ եւ գինել ի գեղորայմն:

Որչափ գեղեցիկ են բէստէնի բացատրութիւնները, եւ որչափ լի իւր ժամանակին գիտնական գաղափարներով, ասոնց պէս են Հատարին միւս բոլոր բացատրութիւնները, որոնց մէջ յայտնուած գաղափարները թէեւ արդի բժշկական վարդապետութիւններուն յարմար չեն, ինչպէս նաեւ յանձնարարուած գեղեցիկ (վասն զի 1822էն ի վեր բժշկութիւնն ընդհանուր տիեզերքի մէջ ստիպի փոփոխութիւններ կրած է) սակայն՝ այնու հանդերձ կարելի եւ դեռ կարգալ զանոնք եւ օգտիլ:

Բժշկական օրինակելի լեզու մըն եւ բէստէնի լեզուն. կրնայ մեզ միշտ առաջնորդ ըլլալ, մանաւանդ անոնց, որոնք հայ բժշկական երկեր շարադրելով կը զբաղեն:

Չեմ ուզեր երկար խօսիլ բէստէնի այս բժշկականութեան մասին, բաւ համարելով առայժմ այսչափը, կը յաւելում միայն թէ Հատարին մէջ տեղ տեղ կը տեսնուին գեղեցիկ ոտանաւորներ, զորոնք, (ինչպէս կը յայտնեն Հ. Գաբրիէլ Վ. Աւետիքեանի 1822 Յունուար 19 թուականու նամակին վերջին տողերը) շաբաղրած եւ անզուգական քերթողաշարն Հ. Արսէն Վ. Բագրատունի, համաձայն այն փափաքին, զոր յայտնած էր բէստէն առ Հ. Աւետիքեան գրած 1821 յունիս 18ի նամակովը:

Արեւուր կը համարիմ ներկայացնել Հոս, այն ոտանաւորներն երկու հատը, որոնք առաւինը զետեղուած եւ բժշկականութեան Երաւ.

ըարանութեան վերը, եւ երկրորդն առաջին
Հատորին վախճանը, իրաւամբ կը զարգարեն
բէստէնի ձեռակերտ աշխատութիւնը:

Եւ.

Թէ ի ցաւելի՜ մարդոյ բընութիւն,
կարեօք հասանէ՜ ախտից բընութիւն,
կարեւոր ապա՜ եւ այն գիտութիւն,
ոյր անուն եւ գործ՝ եւ Բժժըշկութիւն:
Ի՜ որ գործնական՝ եւեթ դարմանոյ,
կամ տեսականին՝ միայն տեղեակ գոյ.
այլ որ խընամոտ՝ բուժիչ է մարմնոյ,
զայս եւ զայն փութայ՝ ունել մեծարգոյ:
Մեծարեալ զբժիշկ՝ Տըբամայէ Գիր,
զոր ինչ ի քո պէտս՝ յանձն առնուլ ի կիր,
Այլ եթէ բժժիշկ՝ եթէ ախտակիր,
Ի Տեսունէ յուսալ՝ խըրատէ նոյն գիր:

Բ.

Ընդ վախճանել, ցաւոց ճառից,
Իցէ՞ թէ գոյր՝ վախճան ախտից:
Բժժըշկաց ձեռք՝ մինչ ի մարմին.
Ոչ հասանեն՝ յանիւնի Հօգին.
Բայց սա ընդ նիւթն՝ եղեալ շարկապ,
ըստէպ վառէ՜ զախտիցը տապ:
Եղուկ մարմին՝ հեծէ ընդ նովաւ,
բարւոյն փոխան՝ ուժ՝ յուսացաւ.
Չայն արձակէ՜ զայս բան աղերս.
Թէ ես ի բնուստ՝ ունիմ ինձ վէրս.
Ի՜ր գու անախտ՝ եւ զօրաւոր,
ցաւոտ մարմնոյ՝ գոս զուգաւոր.
Քո եւ խընուլ՝ զախտիցն աղբւր,
կըտրել զարմատըն բազմաբուր,
Ետաքիւնի եւ յիմաստուն
վառեալ ի պէտս զգմարմնոյդ տուն.
Թէ ոչ, բժժիշկ՝ եւ կամ բնութիւն
ոչ յիս մարբն զախտիցըն թիւն:

Ի՜նչ Նշանաւոր խօսքեր են անմահ Բա-
գրատունիին սա վսեմ տողերը, որոնք կը յար-
մարին ոչ միայն արդի բժշկութեան, այլ եւ
սպագային բժշկութեան:

Բէստէնի գործին երկրորդ հատորը, որ
ինչպէս ըսի արդէն, Բժշկարանին բառարանն է,
առաջին հատորին մեծութիւնն ունի եւ հրու-
տարկուած է միեւնոյն տարին: Հայ բժշկական
բառերու ընտիր հաւաքածոյ մըն է այս լատի-
ներէնէ-հայերէն, որուն մէջ կը գտնուին նաեւ
ամեն մէկ բառին իտալերէնը, գաղղիերէնը,
անգղիերէնը, յունարէնը, արաբերէնը, պարս-
կերէնն եւ տաճկերէնը, կոիկի եւ մեկին բացա-

տրութիւններով: Առաջին բժշկական բառա-
րանն է այս, զոր հայ մամուլը ծնած է 19րդ
դարուն մէջ, թէեւ Զուղայեցի քաւանթարանց
Պետրոս բժիշկն ալ՝ Միքայէլ Բէստէնէն քա-
նորդ դար մ'եւ աւելի յառաջ՝ ունի հրատա-
րական համառօտ բայց գեղեցիկ բառարան մը
կից իւր բժշկարանին, որ ըլլա տեսած է 1793
Մարտ 15ին՝ Կորհրդակիւրեանի մէջ: Գաւաթ է
որ Բէստէնի բժշկական բառարանը բնաւ եր-
բէք ձեռք չեն առնուր այն ամեն գրողներ, որոնք
հայ բժշկական հրատարակութիւններ կ'ընեն,
եւ ախտաբանական լեզուի բոլոր բառերը հայա-
ցընելու կը ձգեն: Ընտիր եւ գերընտիր բառեր
ունի Բէստէն, բժշկական ամենալաւ տառութիւն-
ներ, զորոնք քաղած է մեր նախնի հայրերու
անմահ գրուածներէն, եւ շատերն ալ ինքն իւր
ձոխ հմտութեամբն եւ ներհոս լեզուագիտու-
թեամբն այնպէս ճարտար յօրինած է, որ այսօր
եւ յապապ միշտ կիրառու օրինակ ըլլալ.
ախտաբանական, դեղաբանական, եւ բուսա-
բանական գեղեցիկ բառերով ինչ է հատորս, զոր
շատ անգամներ կը յիշատակէ Հ. Ալեշան իւր
“Հայբուսակին” մէջ:

Հ. Արսէն Բագրատունի այս Հատորին
վերջն ալ իբր կնիք վերջաբանութեան, զորոշ-
մած է խիստ խորհրդաւոր վերաբառութիւն մը,
արժանի յիշատակութեան, եւ է այս:

Անուանք ախտից՝ եւ նոցայն գեղ,
երան ահա՜ քեզ ի մի տեղ:
Կամ լեր յախտիցն՝ ըզգուշակն,
կամ ի դեղանոցս՝ զարծաթըդ հեղ:

Անցնիւք ցաւոց՝ կայ իւր դարման,
բնութիւնն ու արհեստ՝ թէ տան պայման:
Այլ ոչ բնութիւն, եւ ոչ բժժիշկ,
մահու երբէք՝ գըտին սահման:

Բէստէն իւր այս երկհատոր Բժշկարանը
սպագրել տուած է, ինչպէս կը տեսնուի իւր
նամակէն, եւ ինչպէս կը կարդանք հատորին
ձակաւոր, իւր իսկ ծաղիկով եւ միայն 160 օրի-
նակ, որոնցմէ 10 հատն իրեն համար խնդրելով,
մնացեալ 150ն աղնուարտութեամբ կը նուիրէ
Ս. Ղազարու վանքին: Կ'երեւի թէ Բժշկարանիս
այս առաջին սպագրութիւնը, արդէն սակաւա-
թիւ, 10 տարւան մէջ կը սպառի, որովհետեւ
1832ին Ս. Ղազարու Միաբանութիւնը զայն
երկրորդ անգամ կը հրատարակէ, ծիշդ այն
տարին՝ երբ կը հրատարակէր նաեւ Մխիթար

Հերացի բժշկապետին Ջերմանի Միլիտար-Ռի-նը, 12րդ դարու մէջ նշանաւոր եղող հայ մարի մը այն եղական արտագրութիւնը, զոր 1899ին մասնաւոր քանակութեամբ մը պատու ունեցայ ծանօթացնելու Փարիզու Académie de Médecineին՝

Բէստէնի բժշկականութեան այս երկրորդ տպագրութիւնն երկու հատոր է զարձեռայ, եւ բնաւ չի տարբերիր առաջինէն. ինձ այնպէս կը թուի, որ այս երկրորդը հեղինակին գիտութեամբն եղած չէ, որովհետեւ 1822էն ետեւ Բէստէն բնաւ ժամանակ ունեցած չէ հրատարակութիւններով զբաղելու. այլեւայլ մտահոգութիւններ, արկածներ եւ պատահարներ, ինչպէս նաեւ Բէստէն Տիկնոջ վաղահաս մահը, արգելք եղած են իրեն՝ գրաւորութեան, եւ ինքն ստիպուած է թողուլ զԵգիպտոս, փխտել, գաղթել վերջնապէս Ատտիազար, ինչպէս յիշատակեցի կենսագրութեանն առաջին մասին մէջ.՝ արդէն 1822էն ետքն ալ Բէստէն բնաւ լոյսնալուցութիւն ունեցած չէ Վենետիկ վանքին հետ, ինչպէս կը գրէր ինձ Հ. Բարսեղ Արգեսեան. նոյն թուականին վերջը Հ. Աւետիքեանին ուրիշներու գրած նամակներուն մէջ Բէստէնին անուան յիշատակութիւնն ալ չկայ եղբոր, եթէ ոչ՝ այս երկրորդ տպագրութեան ճակատն ալ պիտի կարգադրէր «Բժշկի Եգիպտոսի Բարեւ, բառերը, որոնք միայն առաջին տպագրութեան մէջ կ'երեւին»:

1822էն մինչեւ 1832 Բէստէն անշայտ եւ լուռ մնացած է, եւ այս տասնամեայ անշայտութեան միջոցին է՝ որ Ս. Գազարու վանքը՝ գուցէ զինք մեռած կարծելով՝ գովելի բարեփոխութեամբ մ'անոր Բժշկ-Ռի-նին երկրորդ անգամ մ'ալ մամլոյ կը յանձնէ, «Բէստէն, առաջին անմահացնելու ետեւեղով, մինչդեռ վատակաւոր բժիշկը՝ հետի մայրաքաղաքներէ, աստանդական ու թափառական կ'արբերէր Արաշու լուռ մենարանին մէջ, եւ ուր ուրեմն իւր կենդանութեանը նշան ցոյց կու տար նոր երկաթիւրութեամբ մը, զոր կը հրատարակէր Արամաշին վերջնականապէս Կ.Պոլսն եկած ատեն»:

Այս նոր գործը որ փոքրիկ հատոր մըն էր, հրատարակուած է զարձեռայ Բէստէնի ծանօթը: Երեսագիրն է՝

1. Bulletin de l'Académie de Médecine de Paris՝ ԹԻ. 80, 25 յուլի 1899 եւ ԹԻ. 85, 17 Հոկտ. 1899: 2. Revue Scientifique՝ ԹԻ. 14, 30 Սեպտ. 1899, էջ 429: Բարեւ Փարիզու Գիրք Դ. 1899, էջ 238:

3. Հոգե-Ստորոշ 1898, ԹԻ. Գեկեմբ. էջ 864-869:

Կ Բ Ռ Ի Թ Ի Ի Ն

Բժշկ-Ռի-նը Արտագրութիւն:

Բէստէն Պարոն Միլիտարի Տէր Պետրոսեան կուտանդնապոյսեցայ ի լեզու աշխարհաբառ, եւ ծանօթը հեղինակին տպագրեալ:

Ի Պատարագութեան Կոստանդնուպոլսոյ՝ Տեառն Ստեփանոսի ամենապատիւ եւ վեհափառ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի:

Հոգե-Ստորոշ

Ի Վերջ լեզու-Ստորոշ Գեկեմբ. Գիրք Դ.

1833 = ՌՄՅՐ

Յերի-Գիրք

Ի Տպարանի Պոլսոյ արապեան ակումբիցայ:

416 էջէ բաղեցեալ կոկիկ հատոր մըն է, որուն առաջին կէտը գրաբար է իսկ Երկրորդն աշխարհաբար, եւ էր առաջին հայ բժշկական հրատարակութիւնն որ կ'ըլլէր Կ, Պոլսոյ մէջ:

Սկիզբն ունի Գառաւաքանութիւն մը, զոր արժան կը գտանք՝ յառաջ բերել մամուլը, որով բովանդակ գործին վրայ բաւական գաղափար կրնանք ունենալ:

Սկիզբն մարդ բնականաբար կը բաղայ աղէկ ըլլալու, եւ յայտնի է որ՝ աս աշխարհիս մէջը ալ աւելի աղէկ բան մը չկայ, քան որդու թիւն ու առողջութիւն:

Բայց Առիւ մարդոյն պատուիրանազանց ըլլալէն՝ եւ ցաւով լցուած աշխարհիս մէջը իշնաբէն ետեւ՝ ամէն կերպ ցաւեր տիրեցին անոր վրայ, ըստ որում նախապէս Ագամ քանի որ դրախտին մէջն էր, ու հնազանդ իր ստեղծողին կամացը, առողջ էր, մարմնով առանց հիւսնաբանութեան, ու ամէն բնական ձիրքերով կը պանծար. իսկ երբոր ան հնազանդ երեւեցաւ՝ ան առտեւր տիրեցին ամէն կերպ ցաւեր, ու մահ էր:

Արդ՝ Ամենաբարին Աստուած միշտ մեր բարին կամով՝ զամազան մարմնաւոր ցաւերէն ազատելու համար՝ տեսակ տեսակ բոյսերուն հանքերուն՝ եւ կենդանիներուն բժշկարար զօրութիւնն եւ ներգործութիւններ շնորհեց՝ զմեզ բժշկելու ու առողջ պահելու համար, եւ այս ալ իմաստուն ու խոհմ մարդոց ձեռքովը, որք թէ իրենց եւ թէ հասարակներուն անդին կենալը պահպանելու հանգիստ եւ երկար ընելու համար՝ չափէ գուրա աշխատելով ու երկան ատեն փորձ առնելով՝ գտան ասոնց բնական ունեցած զօրութիւնները ու օգուտները, եւ գրեցին արձաններու վրայ, որոնց մէջէն առաջինը Հիպոկրատեանն է:

«Թեպէտ այս արհեստը առջի ելած ատենը անկատար գիտութիւն մըն էր. ինչու որ՝ ան ատենները ասոնց աւանգած բժշկական կանոնները մէկըմէկէ զատուած ցիր եւ ցան եղած էր, բայց ատեններ անցնելէն ետեւ՝ այլ խելացի բժիշկներ ելան՝ որ անոնց գրածները մէկ անգ ժողովցին, եւ բժշկական ոճեր՝ կարգեր՝ կանոններ՝ եւ չափեր հնարելէն ետեւ՝ տեսական ու գործնական բժշկութեան արհեստ մը սահմանեցին ու առաջ բերին, որ հիմա գրեթէ յատուկ ազատական՝ եւ ամենահարկաւոր արհեստներուն մէկն է։

«Հայաստանի բնակիչ մեր նախնիները բնական ծանօթութիւն ունեցան բժշկական նիւթներուն վրայօք, որք առհասարակ գործ կածէին հարկաւոր եղած ատենը. այս փորք ի շատէ տեղեկութիւնները իրենց բաւական համարելով՝ չեղաւ անանկ յաղողակ առնել մը՝ որ այս հարկաւոր գիտութիւնը հայաստանի մէջ լուսաւորվէր, եւ թէպէտ շատ խելացի մարդիկներ հետեւեցան այս կենսագրու մակացութեանը՝ ինչպէս որ վարը պիտի պատմեմք, բայց հետագաները չի շարունակեցին, անոր համար երկան ատեն չի ծաղկեցաւ ու մոլել մնաց։

«Իսկ եւրոպայի թագաւորները աս արհեստին շատ աղէկ առնելով՝ ու մարդու անգին կենացը շատ հարկաւոր բան ըլլալը լաւ հասկընալով՝ իրենց ամէն քաղաքներուն մէջ գրեթէ մէկ մէկ յատուկ համալըսարան (ոլնիվէրսիթի) ու ճեմարան (վթատ-միա) հաստատելէն ի զատ՝ օր աւուր վրայ ալ ծաղկեցնելու ու լուսաւորելու ետեւէ են։

«Այնչափ շատ են բժշկարաններ՝ որ թէ քաղաքացիք եւ թէ գիւղացիք գիտեն փորք ի շատէ բժշկական կանոններ օգտակար գեղեր. թող այնչափ երեւելի բժիշկները՝ վերաբառ-ները՝ ծնուցիչները՝ բնադրծները՝ ու գեղագործ-ները։

«Բայց՝ ասոնց ամէնը միտք առնելով՝ ու ի վիճակ ազգիս նայելով՝ իմ ազգասիրութիւնս զիս անհանգիստ բուս. ջանք ըրի օգտակար եղածին չափ իմ ազգիս մէջն ալ բժշկական հասկարանները ու նորանոր գիւտեր՝ կարգեր ու ոճեր մտցնելու համար՝ չափէ գուրս աշխատեցայ, որովհետեւ ազգագրու բան է լուսաւորել ու ծաղկեցնելը։

«Թեպէտ եւ ատեն ատեն մեր ազգին մէջ բժիշկներ ու վերաբուժներ (ճէրաններ) ելին են, որոնց անուններն ու վարքերն են գրեւ իրական կըլլայ, որք մէկ մէկ բժշկարաններ շիներ են ալ նէ, անոնք ալ անկատար ու սակաւագուտ բա-

նէր են. ինչպէս վերը ըսինք, շարունակ հետեւութիւն չըլլալուն համար՝ մինչեւ հիմա աս արհեստը մեր մէջ կատարելութիւն չէ գտնու

«Թեպէտ ասկէջ տասն եւ մէկ տարի առաջ յեգիպտոս գտնուած օրերս՝ Աստուծոյ շնորհալը ապաւինելով ձեռք զարկի երկու հատոր բժշկաբան շինեցի. բայց երբոր դարձայ եկայ յիմ հայրենիքս՝ տեսայ որ անոնք գրաբառ եւ կարճառօտ ըլլալուն համար՝ այնքան յարգի չեն եղեր մերայնոց ոմանց քովը։

«Աստի ազգիս օգուտը առաջ տանելու մտքով՝ գարձեալ ձեռք զարկի այս բազմահատոր բժշկաբաններս շինելու՝ պարզ ու աշխարհաբառ հասկըցունելով։

«Այս բանիս վրայ երկար խօսիլ հարկաւոր չէ, վասն զի կարդացողները իրենց իրենցմէ փորձով աւելի կիմանան, ու իրենց գործքով ուրիշներուն ալ յայտնի կը ցուցանեն ասոր պտուղը ու օգուտը։

«Աստի դիւրին (խօյս) ըլլալու համար կարդացողին՝ տեղ տեղ աստղանշ ջուցակով բախաճներ դրուեցաւ, անոր համար՝ ուր որ կը տեսնաս տողերուն մէջ տեղերը փարէնթագիզի մէջ առած՝ այսպէս (*) աստղանշ ջուցակ եւ ֆըրէնկի բախած, գնալ ցուցուցած տեղը գտնի՝ ու կարգաւ, որ տողերուն գլուխները կը գտնաս՝ մէկէն սկսեալ մինչեւ հատորներուն վերջանալը։

«Դաւեւ ուր կը տեսնաս տողերուն մէջ տեղերը փարէնթագիզի մէջ առած միւնակ ֆըրէնկի բախած՝ առանց լիշէթթայի եւ աստղանշ ջուցակի, դարձիք գտնի աս առաջին հատորիս մէջ ներածութեան տողերուն գլուխները, ուր կը ձառե գրաբառ լեզուով՝ նորագիւտ բաներու վրայ, եւ բժշկութեան արհեստը սորվելու համար, մէկէն սկսեալ մինչեւ ցը 26 բախաճն։

«Այլ եւ գեղերուն շինելու կերպերը ու նուսխաները շատ չի կրկնելու համար՝ ուր որ փարէնթագիզի մէջ (լիշէթթայի) հանդիպէք նէ՝ հանգերձ թիւ բախի եւ ֆրէնկի բախածով, որ է ցուցակ թէրքիպի, անոնք պիտի բնտուղի իւրաքանչիւր հատորներուն ետքի ծայրերը, մէկէն սկսեալ մինչեւ հատորներուն վերջանալը։

«Առաջնատէր ըլլողներուն օգուտ եւ հեշտ ըլլալու համար՝ չափէ գուրս աշխատածօք շինեցաք բաւարան մի ըստ կարի ճիշտագոյն, անուանց բուսոց՝ խոտոց՝ հանքաց (մատենաթ)՝ հեղանիւթոց՝ եւ այլ բազադրեալ գեղեր, նաեւ ինչ ինչ անդամոց ցուցեց եւ խոցից, եւ իւրաքանչիւր բառերուն առջեւը գրինք իրենց բնութիւնները՝

